

Ботобекова Д. У.

**ҮРКҮНДӨГҮ КЫРГЫЗ КӨЧҮ ЖАЗУУЧУЛАРДЫН
ЧЫГАРМАЛАРЫНДА**

Ботобекова Д. У.

**ПЕРЕСЕЛЕНИЕ КЫРГЫЗОВ В ПЕРИОД ВОССТАНИЯ
В ТВОРЧЕСТВЕ ПИСАТЕЛЕЙ**

D. U. Botobekova

**THE RESETTLEMENT OF THE KYRGYZ PEOPLE DURING THE RIOTS
IN THE WORK OF WRITERS**

УДК: 941.167:894.341

Макалада 1916-жылкы Үркүн көтөрүлүшүндө Кытай жергесине качкан кыргыз элинин башынан өткөргөн оор күндөрүн кыргыз жазуучулары чыгармаларында чагылдырганы тууралуу баяндалат.

Негизги сөздөр: кайгы, эл, көтөрүлүш, чыгарма, эгемендүүлүк.

В этой статье освещаются трудные трагические времена кыргызского народа в период народно-освободительного восстания в произведениях кыргызских писателей.

Ключевые слова: трагедия, народ, восстание, произведение, суверенность.

This article highlights the difficult tragic times of the kyrgyz people during the period of national liberation uprising in the works of kyrgyz writers.

Key words: tragedy, the people, the rebellion, the work, the sovereignty.

Түндүк Кыргызстандагы кыргыз айылдарынын бир кыйла бөлүгү жазалоочу отряддардын жана келгиндердин кысымына туруштук бере албай, жан айласын издешип аялдарын, балдарын, үй оокаттарын алып, малын айдап Чыгыш Түркстанды көздөй кача баштаган. Кыргыз тарыхындагы бул кайгылуу окуя Үркүн деген ат менен белгилүү болуп калган.

Кытайдын аймагына карай үркүп көчүп бара жаткан кыргыздар негизи үч багытта жөнөшкөн. Бир багыт боюнча Ысык-Көлдүн түштүк тарабынан, Борбордук Тянь-Шань, Чүй, Кемин өрөөндөрүнөн козголгон жетимиш миңге жакын кыргыз Тянь-Шань тоолору аркылуу Үчтурпан менен Аксууну көздөй качкан. Бул багытта жол татаал болгону менен жазалоочулар жок болуп мал үчүн чөп-чар кенен эле. Качкындардын экинчи бир бөлүгү, башкача айтканда, Ысык-Көлдүн түндүк тарабынын кыргыздары жана Жаркен, Верный жана Капал уезддеринин казактары Каркыра жайлоосу аркылуу Кулжага багыт алган. Ал эми көтөрүлүшчүлөрдүн үчүнчү бир бөлүгү Ат-Башы аркылуу өтүп Какшаалга барып баш калкалашкан. Кытайдагы качкын кыргыздардын абалы, кытай жерине качып өткөн кыргыздар Чыгыш Түркстандын аймактарына жайгашышты. Качкындардын негизги массасы Үчтурпан

жана Аксуу аймактарына, экинчи бир бөлүгү Кашкар провинциясына, үчүнчү бир бөлүгү Кулжа аймагына отурукташкан.

Ошентип Кытай аймагына качкан кыргыздар менен казактардын саны 164 миңге жетип, анын 130 миңге жакынын кыргыздар түзгөн. Жергиликтүү бийлик төбөлдөрү кыргыздарды коркутуп-үркүтүп, алардын акыркы мал-мүлкүнө чейин талап-тоношуп, өзүлөрүн мал катары айдап иштеткен.

Акыркы мал-мүлкүнөн ажырап бүлүнгөн кыргыздар ач-жылаңач калышты жана ачарчылыкка капталышты. Бир тилим нан, бир ууч талкан үчүн бардыгын аткарууга даяр болгон. Ак шишик тарткан качкындардын тобу Чыгыш Түркстандын шаарлары менен кыштактарында тентиреп жүрүшкөн.

Анча-мынча оокаты барлар болгон буюмдарын базарга чыгарышкан. Алар саткан кийим-кечек, үй-эмеректеринин баасы текейге да арзыбай, тамак-аштын наркы беш-алты эсе жогорулаган.

Кытайга качып бозгон кыргыздардын кайра өз жерине келүүсүнө мүмкүндүк ачып берген Октябрь төңкөрүшүн, анын эркиндик, теңдик деген идеяларын жан-дили менен кабыл алып, жаңы заманды жар салып ырдаган көрүнүктүү кыргыз акындарынын, жазуучуларынын бири – Мукай Элебаев жаштайынан жетим калып, 1916-жылкы көтөрүлүшчүлөр менен бирге Кытайга сүрүлүп, ар кимге малай жүрүп, эр жеткенде, 19 жашка келгенде араңдан зорго кат тааныйт. Окуунун, илимдин маанисине түшүнүп калган Мукай алыскы чоң шаарларга барып окусам деп көксөп, “Зарыгам” аттуу ырын жазган.

Мукай Элебаевдин прозалык чыгармаларынын ичинен “Узак жол” романы айрыкча орунда турат. Бул романда 1916-жылкы көтөрүлүштүн чыгыш себеби жана жүрүшү ачылып, тарыхый чоң окуяны бир үй-бүлөнүн турмушу аркылуу кеңири сүрөттөгөн. Мында биз көбүнесе Мукай, Элебес, Бурмакан, Бейшемби, Байболот, Урмамбет сыяктуу чыныгы эмгекчил элден чыккан адамдарды көз алдыбызга келтиребиз да, алардын элеси аркылуу ошол 1916-жылкы көтөрүлүштүн

учурунда Кытайга качкан, тентип, азып-тозгон кыргыз элинин турмуштук абалын түшүнөбүз.

Ал эми “Кыйын кезең” аттуу очерки жана “Зарлык” аттуу аңгемеси менен таанышкан кезде “Узак жолдогу” окуяларга бардык жагынан үндөшүп жана түздөн-түз уландысы катары өнүгүп отургандыгын баамдайбыз.

“Кыйын кезеңде” Мукай Кытайдан жаңы келген Кабыл деген жигиттин убактылуу өкмөттүн тушундагы жана Совет бийлигинин алгачкы жылдарындагы турмушу баяндалат. Мында Кабылдын Гавриль аттуу орус байына малай жүрүшү, убактылуу өкмөттүн өкүлдөрү болгон Шапский, Иванов, Шендриковдун Кытайдан жаңы кайткан кыргыздарды жоготуу үчүн жүргүзгөн ыплас аракеттери, Кабылдын Гаврильден качып кайра кармалышы, кызыл аскерлердин келе башташы сыяктуу толуп жаткан окуялар майда-майда эпизоддор түрүндө саналып өтүп, алар келечектеги чоң чыгарманын пландары сыяктанып турат.

“Зарлык” аттуу чыгармадагы Зарлыктын 1917-18-жылдары тентип жүрүшү, Алматыга малай болуп кетиши, кайра Сазановкага келиши, жаңы тартип окуусунан окушу, андан Караколго келип көп түйшүктөрдөн кийин интернатка кабыл алынышы сыяктуу окуялар көбүнчө күндөлүк жана эскерүү түрүндө тизмеленип жүрүп отурат.

Ошондой эле А.Токомбаевдин “Таң алдында” романы – кыргыз элинин 1916-жылдагы падышалык Россияга каршы улуттук-боштондук күрөшүн, Кыргызстанда Совет бийлигинин орношун көрсөтүүгө арналган чыгарма. “Таң алдында” романынын 30 жылдык тарыхы көңүлгө алынбай калчу маселе эмес, ал жалаң гана бир акындын чеберчилик жактан жетилүү процессин көрсөтүүчү факт болбостон, ал баарыдан мурда, кыргыздын жазма поэзиясынын чоң профессионалдуу деңгээлге жетүү кыйынчылыктарын, изденүүлөрүн элестеткен кыргыз жазуучуларынын кийинки муундарына чоң сабак болуучу тарых.

Романдын тарыхый мүнөзгө ээ болушу кыргыз элинин 1916-жылкы көтөрүлүшү Кытайга качышы жана кайтып келиши, Кыргызстанда Совет бийлигинин орношу сыяктуу белгилүү окуялардын көрсөтүлүшү менен шартталып, ошону менен бирге элдик көз караш, улуттук үрп-адат, салт-санаа, психика, экономикалык жана саясий абал маселелери да кеңири камтылып, роман чоң эпикалык арым алган.

Биринчи жолу Муратты биз романдын “Курал” деген главасынан кездештиребиз. Жетимиш жашка аяк басып калган карыя комузун колуна алып, курал жасап жаткан Алымкулдарга келип, көтөрүлүшкө даярдангандардын көңүлүн көтөрүп, ошол тар замандын реалдуу чындыгын көзгө элестетип образдуу ырдайт. Романдын мурунку вариантында Мурат падыша заманында элдин кысылганын, чыгымдын, салыктын көбөйгөнүн, жер суудан ажырап тоого сүрүлүп, “ук-

муштуу тоодон унчуккан улардай”, “кокуйлап чийге жашынган коендой”, “каардуу тоону маанектеген кайыптай”, күндү көрүп жатканын жана мындай абалга болуштардын макул экендигин, эми солдатка балдарды алат дегенин угуп, калктын майышып тургандагын айтуу менен чектелчү.

“Таң алдында” романында реалисттик планда чечилген жана чыгарманын идеялык салмагын арттырган бир орчундуу маселе бар. Ал – орус эли менен кыргыз элинин жакындашуу сезимдеринин көрсөтүлүшү. Романда автор кыргыз элинин Россиянын карамагына өткөндөн кийинки орус пролетариаты, орус эмгекчилери менен болгон жакындашуу сезимдерин, таптык тилектешигин, алардын бир максатка баш койгон тайманбас күрөшүн, кыйынчылыкка, азап-тозокко, өлүмгө тике туруп, эркиндик үчүн улуттук – боштондук кыймылга, революциялык кармашка бирге чыгышканын кыргыз совет адабиятында биринчилерден болуп сүрөттөй алган.

1916-жылкы көтөрүлүштөн кийин Кытайга качып, кийин ал жактан кайткан кыргыздардын ачарчылыктан жана убактылуу өкмөттүн бийлик ээлеринен көргөн кордугу А.Токомбаевдин “Күндүн чыгышы” драмасынын башталышынан бүтүшүнө чейин негизги окуялардын өтүшүндөгү жалпы фон, жалпы турмуштук панорама сыяктуу көрсөтүлөт да, ал эми ошол тиктүү кырдаалдарда аракеттенген типтүү каармандар улам мүнөздөрүн кагылышуулары күч алган сайын айкындалып, дааналанып, ачылып жүрүп отурат.

Ошентип, автор “Өлбөстүн үрөнүндө” кыргыз элинин башына түшкөн оор трагедиядан – уруу чабыштарынан кутулуп, өз келечеги үчүн себилген үрөндүн өнүп чыгып, түшүм бериш келечегин көрсөтсө, “Таң алдында” романында кыргыз элинин таң жарыгына умтулган аракетин, татаал күрөш жолун элестетет. “Күндүн чыгышы” драмасында таң жарыгына жеткен кыргыз эли үчүн күндүн жаркырап тийиши да оңой-олтоң эле боло калбагандыгын реалдуу сүрөттөйт. Кыскасы, тематикалык жана көрсөтүлгөн проблемалардын тыгыз байланыштуулугу жагынан бул үч чыгарма бири бирин улантып, толуктап турат.

Жазуучу К.Баялиновдун өмүр жолун окуп чыкканыбызда 1916-жылы Үркүндүн алдында жазуучу Сакып-Жамал деген кыз менен сүйлөшүп жүргөндүгүн, ал кыз анын алгачкы махабаты болгондугун өтө берилүү менен баяндайт. Ошол жылы Сакып-Жамалдын жашы он беште, жазуучунун жашы он алтыда болгон. 1916-жылкы козголоңдо Кытайга качып, андан кайра кайтып, ачарчылык, жокчулуктун азабын аябай көрүп, 1918-жылы Токмокко келип, ал жерден коммунисттик партиянын катарына кирген.

Мына ошол он беш жаштагы Сакып-Жамалды Айдаркан деген манап элүүдөн эчак ашкан Табылды деген байга сатып жиберет. Бул теңсиздик өкүм сүргөн замандын К.Баялиновдун жүрөгүн жаралаган алгачкы

зомбулугу эле. 1916-жылкы Үркүндө Кытайда ачкачылыктан тентиреген кыргыздардын эптеп аман калуу үчүн кыздарын зар какшатып сатканын К.Баялинов далай жолу көрүп, сай-сөөгү сыздаган. Бул жөнүндө ал “Тянь-Шань жазы”, “Унутулгус күндөр” сыяктуу автобиографиялык очерктеринде да баяндаган эле. Кийин жазуучу өзүнүн автобиографиялык “Кыйын өткөөл” повестинде мындай фактыларды кеңири сүрөттөп көрсөткөн. Мисалы К.Баялинов Үчтурпанга барып, Сабитахун деген бай уйгурдун уйканасына баш маанек кылып туруп калганда, кочкорлук Борбугул деген абышканын көр оокаттын айы үчүн Сабитахунга кызын сатканын, андан ал кызды кымбаттатып Нурахун деген уйгурга кайра сатканын, ошондой эле ачкачылыктан өлбөй эптеп аман калуу үчүн колдон колго өткөн Сакып-Жамалдын, Зулайканын, Айымжандын тагдырларын баяндаган барактарды повесттеги таасирдүү эпизоддор катары кабыл алабыз. 1916-жылкы Үркүндө кыйналган баардык азап-тозоктон, өзгөчө жаш кыргыз кыздарынын көргөн кордуктары баарынан кыйын, баарынан аянычтуу экендиги К.Баялиновдун жүрөгүнө бекем баткан эле. Мына ушул жүрөктү өйгөн чындык жазуучунун “Ажар” повестинде да сүрөттөлөт. Чыгармада Ажар эки аялдуу Чырдын ырайымсыз бөлмөсүнө үчүнчү аял болуу үчүн камалып, андан кантип кутулуп чыгуунун айласын таппай Чырдын кирип келишинен коркуп, чала өлүк кишидей эс-учунан танып отурат. Ажардын өз башынан биринчи жолу турмуштук кыйынчылык менен тикеден-тике бетме-бет келиши ушул. Он бешке жаңы келген Ажардын ымыркай сезими коркунучтуу санааларга жеңдирип, анын көз алдына түрдүү элестерди алып келди. Ал бир туруп айылындагы Алымкул байдын эки аялынын үстүнө зордук менен алып келген Айганыштын тагдырына өз тагдырын салыштырды. Бир туруп Кожомкул байга зордоп бермекчи болгон он беш жашар Сааркандын Сатаркул деген кедей жигит менен качып кеткенин эстеп, дилинде ошондой эр жигиттер азыр жардамга келсе эмне деп эңседи. Бир туруп тааныбаган, билбеген бөлөк элдин аялга карата мамилелери кандай болор экен деп бул жагынан санаа чекти. Ажардын ушул учурдагы психологиясы анын бүткүл ички турпатын ачып берип, окуучуну аны менен кошо санаркатууга мажбурлайт.

Дүнүйөсүнө чиренген байдын бар болгон турмуштук максаты кырдаалдан пайдаланып жаш кыздын жытын жыттап, кумардан кануу эле.

Эгерде биз дүйнөлүк тарыхка көз жүгүртсөк, хандар, бектер, падышалар гана эмес, колунда дүнүйөсү бар байларда бир канчадан аял алып, аялзатын кор тутуп өтүшкөндүгүн билебиз. Айрыкча, мындай көрү-

нүш чыгыш өлкөлөрүндө көп болгону белгилүү. Он үчүнчү кылымда саякат жасаган Венециялык атактуу саякатчы Марко Поло бир канча жылдар бою Чыңгызхандын небереси Хубулай хандын ордосунда жашаган жана Хубулайдын закондуу төрт аялы болгондугун, андан тышкары атайы түзүлгөн комиссиялардын тандоолору боюнча жыл бою күнүгө эки кыздан Хубулайдын кызматында тургандыгын өз көзү менен көрүп жазган. Чыгыштын бул өңдүү көп аял алуучулук жаман адатынын жыйырманчы кылымдын башында Чыр менен Алымкул байдын үйлөнүү практикасынан көрүнүшү ошол коомдун кожоюндары үчүн көнүмүш катары эсептелген менен, андай көрүнүштөр Ажар өңдүү дүйнөнүн жарыкчылыгын көрө элек жаш кыздар үчүн өлүм менен барабар болгон. Мына ушундай кордукка чыдабай эчен кыздар жар алыс учуп, же сууга чөгүп өлүшкөн, же өз тендери менен качып кетишкен. Кайсы бирөөлөрү аргасыздан турмуштун туткуну болушуп, доордун зордугуна көнүшкөн.

Ырас, Ажар да ошолордун бирөө сыяктуу адегенде Чырдын торуна түшүүгө аргасыз болду. Бирок ал андай кордукка өмүр бою чыдап жүрүүдөн бат эле баш тартты да, өз эркиндигине жетүү үчүн далбас урду.

Ажардын Чырдын үйүнөн качып чыгышы он беш жашар кыргыз кызынын эзүүчүлөргө каршы жүргүзгөн күрөшүнүн урунттуу көрүнүшү болуп эсептелет. Ажардан мындан күчтүү, мындан башкача саясий күрөш аракеттерин талап кылуу жана автордун кемчилигине ыйгаруу бери алганда ойлонулбай айтылган сөз болор эле.

Ошентип качкындардын айла-амалы түгөнүп, жергиликтүү калка жаш наристе балдарын, көбүнчө бойго жете элек кыздарын бир кочуш эгин же арзыбаган тыйын үчүн аялдыкка сатышкан. Ошол учурда оокаттуу адамдарга сатылган кыз-келиндердин саны 4000ге жеткен. Самсыган ач-жылаңач качкындарды жугуштуу ооруулар каптап, 10 миңден ашык киши өлгөн. 1917-жылдын биринчи майындагы маалыматка караганда Чыгыш Түркстанга качып келгендердин жети миш сексен миңге жакыны апаат болгон. Улуу Үркүндөгү кырылган кыргыздардын сөөктөрү кеч болсо да 2006-жылы Ата-Бейит көрстөнүнө, топтолуп алып келинип жерге жашырылган.

Адабияттар:

1. Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. - Б., 2004.
2. Баялинов К. // Ажар (повесть), Т. - Ф.: Кыргызстан, 1969.
3. Токомбаев А. Кандуу жылдар. I-II т. - Б.: Эркин, 1991.
4. Элебаев М. Тандалган чыгармалар // Узак жол (роман). - Ф.: Кыргызстан, 1974.

Рецензент: к.филол.н., доцент Машрабов А.